

Relendo *La Tribuna* de Emilia Pardo Bazán: observacións sociolingüísticas (e algo máis) sobre as vidas de Amparo e de Chinto

Xesús Alonso Montero

UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA/ REAL ACADEMIA GALEGA

saraapimentel@edu.xunta.es

(recibido setembro/2023, aceptado decembro/2023)

RESUMO: O traballo propón unha reflexión sociolingüística sobre a lingua empregada por Amparo e Chinto, e outros personaxes da novela *La Tribuna*. O autor sinala que, malia Emilia Pardo Bazán advertir no Prólogo, que os seus personaxes falan como se fala “na rexión de onde os tirei”, a lingua que empregan non é o galego, falado polas persoas da súa clase social, senón o castelán. Discútese algunhas particularidades do emprego do castelán por parte de Amparo, que pode explicarse pola aprendizaxe de ideas e termos na propaganda republicana e xornais en castelán. No entanto, no caso de Chinto, as referencias explícitas á súa instalación no galego fan máis difícil de entender que na novela se exprese en castelán.

PALABRAS CHAVE: análise sociolingüística, *La Tribuna*, Emilia Pardo Bazán, lingua galega.

ABSTRACT: This contribution proposes a sociolinguistic analysis about the language spoken by Amparo and Chinto, and other characters in the novel *La Tribuna*. The author points out that, notwithstanding the caveat expressed by Emilia Pardo Bazán in the Prologue, where she claims that her characters speak as it is spoken “in the region from where I took them”, all of them speak Spanish, not Galician, which was the language spoken by people from their social class. The particular context of the use of Spanish by Amparo is discussed. It is suggested that she has learned the ideas and words she introduces in her speeches through the Republican propaganda and the journals in Spanish. On the other hand, in the case of Chinto, the explicit references to his installation in Galician, are somehow contradictory with his use of Spanish in the novel.

KEYWORDS: sociolinguistic analysis, *La Tribuna*, Emilia Pardo Bazán, Galician language.

Para o vello amigo e ilustre profesor José Manuel González Herrán, cunha lembranza especial para don Benito Varela Jácome, editor de La Tribuna en 1975.

I.

Se eu fose novelista, escribiría a biografía literaria de Amparo, a protagonista dunha novela moi importante do século XIX europeo, da que é autora Emilia Pardo Bazán. Xa foi escrita, en 1882, por esta gran narradora, e figura en non poucas páxinas de *La Tribuna*, onde o substantivo do título, por certo, non fai referencia a un pedestal e si á persoa, muller, que fala, desde ese púlpito civil, de asuntos políticos, habitualmente con paixón tribunicia. Dona Emilia, a aristócrata dona Emilia, xa se define no título da novela desde o momento en que lle asigna a esta nosa traballadora, pola súa condición de oradora política, o nome de tribuna, feminino de tribuno. Quizais é a primeira vez en España en que tal substantivo amosa esta variación gramatical, novidade lingüística na que dona Emilia pon un pouco de ironía, case de sátira. Alá no fondo do fondo, á escritora non lle agradaban moito os “tribunos del pueblo”¹, e, menos aínda, as mulleres que asumían esa condición, e moito menos, se tales mulleres pertencían ás clases subalternas, como Amparo. Pódese suxerir que “tribuna”, con esta semántica, era, en 1883, na historia do castelán, hápax.

Xa aquí, acheguémonos a Amparo desde esta pregunta: Por que Emilia Pardo Bazán constrúe ese personaxe? Ela mesma dixo, en certa ocasión, vendo saír da Fábrica de Tabacos ás cigarreiras, que nesas traballadoras había un material literario que ninguén explorara artisticamente, e vai ser ela quen escriba, en España, a primeira novela na que o proletariado fabril protagonice, en boa parte, o relato. Por se fose pouco, trátase do proletariado feminino, unha realidade que para dona Emilia, moi intelixente e moi culta, era unha tentación literaria. Non se esqueza que, nesas datas, dona Emilia está interesada de cheo no naturalismo francés e que, para ela, esa especie de realismo superlativo constituía, nas Letras da época, a “cuestión palpitante”. Sabido é que, nas mesmas datas, teorizaba sobre esta cuestión, mentres, na praxe, redactaba *La Tribuna*; tamén se sabe que dona Emilia, católica, non asumía o naturalismo extremo de Zola e outros narradores franceses. Aínda así, era moi consciente de que estaba emitindo signos, no discurso literario español, que os lectores conservadores desaprobarían, como así foi. Se fose home, se fose varón, quizais tivese mellor acollida, pero dona Emilia Pardo Bazán, escritora valente e arriscada, comportábase coma un home, por moito que estes, os varóns, lle negasen un posto na Academia ou trivializasen a súa cátedra universitaria de Literaturas neolatinas.

Rebus sic stantibus, que sabemos de Amparo? Vostedes téñeno moi claro: o que nos conta a súa biografía, Emilia Pardo Bazán, no seu relato de 1882 e publicado ó ano seguinte. En realidade eu farei, 139 anos despois, unha lectura da novela; por tanto, unha lectura das vidas de Amparo e de Chinto como *–mutatis mutandis–* fixo don Miguel de Unamuno, en 1905, dos protagonistas do Quixote, en *Vida de don Quijote y Sancho*, libro

¹ Non escribín “tribunos do pobo” porque, naquel tempo, non existía oratoria en lingua galega.

que algúns de vostedes quizais leron antes da gran novela cervantina, publicada, trescentos anos antes, a comezos do s. XVII.

Se me permiten, neste meu relato, en que me asomo á vida de Amparo e á de Chinto, cando escriba a Autora, refírome a Emilia Pardo Bazán, que foi quen creou, contou e comentou a biografía de Chinto e a de Amparo, biografías que eu, se me dan licencia, contarei e comentarei ó meu xeito, partindo sempre das páxinas de *La Tribuna*, que lin por terceira vez neste mes de outubro.

II.

Pola Autora temos noticia de que Amparo, de trece anos, nacera en Marineda (A Coruña) en 1854. Nacera e vivía na periferia da cidade, nun arrabalde, nun barrio de xentes pobres. Ela e seus pais non pasaran, ata o de agora (1867), importantes privacións, pois el, Rosendo, era barquilleiro, e ela –sen nome– fora, durante trinta anos, cigarreira na Fábrica de Tabacos. Nesta altura, a nai está tolleita no leito e o señor Rosendo, que vai indo vello e canso, exerce o oficio de barquilleiro no que lle axuda aquela mozota, aquela adolescente, que é moi amiga de pasear as rúas e falar coa xente, un xeito de saír do ambiente sórdido da casa.

Amparo, de nena, foi á escola non moito tempo, pero dabondo para “leer muy bien y escribir regular” (Pardo Bazán 1975: 87). Ata aquí, con outros e mellores matices, a Autora.

Nos catro primeiros capítulos, os tres membros da familia falan en castelán, moi lacónicos a nai e o pai, moito menos a filla. O lector deses capítulos iniciais quedará perplexo, mesmo abraiado, se lembra estas palabras da Autora no “Prólogo” da novela:

En abono de *La Tribuna* quiero añadir que los maestros Galdós y Pereda abrieron camino a la licencia que me tomo de hacer hablar a mis personajes como realmente se habla en la región de donde los saqué. Pérez Galdós, admitiendo en su *Desheredada* el lenguaje de los barrios bajos; Pereda, sentenciando a muerte a las zagalejas de porcelana y a los pastorcillos de égloga, señalaron rumbos de los cuales no es permitido apartarse ya (Pardo Bazán 1975: 59).

Porque, cal era a fala real de Amparo e seus pais, nados estes arredor de 1820 e aquela en 1854, tres anos despois de dona Emilia? Na periferia da Coruña, naquel universo social, aínda con evidentes trazos do mundo rural, a lingua da comunidade, desa comunidade, era o galego, sen dúbida con algúns –non moitos– castellanismos. Outra cousa é que as persoas intelixentes e avispadas, como Amparo, soubesen e estivesen en condicións de falaren aceptablemente o castelán, no caso da nosa heroína, un castelán cultivado, non exento da rechamante retórica aprendida nos panfletos e nos periódicos. A persoas menos lidas que Amparo, abondáballes cun pouco de escola e de asistir ós oficios relixiosos para tatexar un pouco de castelán, e, en certos casos, mesmo, unha miguiña de latín. Agora ben, a lingua do barrio de Amparo era o galego. En efecto, co que hoxe sabemos de Historia e de Sociolingüística, non nos imaxinamos ó señor Rosendo e ós do seu igual, naquelas datas, conversando na porta da casa, na taberna ou no adro da igrexa en castelán.

E Amparo, a filla? Amparo, podía ser, na socioloxía daquel arrabalde, un caso especial, unha tráfuga idiomática, mais, se o foi, a Autora non considerou pertinente reparar nesta peculiaridade. Para a Autora, Amparo empregaba o castelán no fogar (cos seus pais) e na rúa, e non sabemos se nela respondía a un afán de distinción, que non imaxinamos nos seus pais. Debo recoñecer que sobre este aspecto a Autora non nos deixou pistas. Creo que cómpre recordar aquí a observación sociolingüística que fixo Castelaos seis décadas despois: “O galego –somentes refugado polos *señoritos* ou por traballadores que quixeran ser señoritos– é...” (Castelaos 1961: 42. A formulación xa figuraba na 1ª ed., de 1944).

Que Amparo empregue o castelán –e mesmo o recotrolee– ante os dirixentes federalistas da Unión Cantábrica é algo que comprendemos ben, como comprendemos que arengue nese idioma ás cigarreiras na Fábrica, pois non era concibible daquela, nin para ela, nin para as destinatarias, que os discursos, construcións cultas –sistematicamente proferidos por homes cultos–, fosen formulados en lingua B, na lingua dos zocos e das alpargatas. Aí, nese tipo de discursos, Amparo defendíase ben, moi ben, e sempre con éxito oratorio. O castelán era a lingua dos periódicos que están na base da súa formación política, entre eles, *La Soberanía Nacional*, rotativo que lles lía ó barbeiro do barrio e ós seus seareiros.

Non é difícil supoñer que Amparo lía tales páxinas engaiolada, dobreamente engaiolada: fascinada polas palabras emancipadoras e seducida por seren, asemade, nalgunha medida, “divinas palabras”, ou sexa, palabras dun idioma nobre, dun idioma da xente culta e tamén do idioma dos ricos, se ben, nesta ocasión, ó servizo da causa dos pobres².

De feito, como Emilia Pardo Bazán, a Autora, elude mencionar calquera problemática sociolingüística –trátase do señor Rosendo, trátase da súa filla, con outra idea da sociedade– non sabemos se Amparo quería aproveitarse do idioma A para distinguirse no seu medio social. A min cústame moito traballo pensar que Amparo, entre as paredes do seu fogar, falase en castelán cos seus pais. Outra cousa sería fóra da casa, onde non me é difícil imaxinar a Amparo emitindo signos distintos. Non esquezamos que non era unha rapaza do común no seu barrio: lía moi ben, tan ben que na barbería lía para os clientes, e, pouco tempo despois, foi lectora “profesional”, se se me permite o adxectivo, para as compañeiras de traballo na Fábrica de Tabacos, como foi, algún tempo despois, en Cuba, Ramiro de Maeztu, que non tardaría en ser un importante escritor. A Autora, ó referirse ás cualidades da nosa lectora, matiza:

Declamaba, más bien que leía, con fuego y expresión, subrayando los pasajes que merecían subrayarse, realzando las palabras de letra bastardilla, añadiendo la mímica necesaria cuando lo requería el caso, y comenzando con lentitud y misterio, y en voz contenida, los párrafos importantes, para subir la ansiedad al grado eminente y arrancar involuntarios estremecimientos de entusiasmo al auditorio, cuando adoptaba entonación más rápida y vibrante a cada paso (Pardo Bazán 1975: 105).

² Lémbrese a escena final de *Divinas palabras*, de Ramón del Valle-Inclán, na que o san cristán Pero Gailo evita que Mari Gaila sexa acantazada proferindo unhas palabras en latín (“Qui sine peccato...”), que foran ineficaces cando as dixera en castelán, neste contexto lingua B (Valle-Inclán 2002: 593).

O parágrafo, ategado de gabanzas para as súas virtudes oratorias, non carece de descualificacións para a persoa de Amparo. É nese parágrafo onde caracteriza a súa alma de “impresionable... y superficial” e onde afirma que “era inquebrantable” a súa fe na prensa e que ignoraba cómo se facía un periódico. É nesas páxinas onde recoñece o ben que fala (“un pico de oro”) pero que, ás veces, empregaba “palabras y hasta frases enteras cuyo sentido exacto no le era patente, y otras las trabucaba”. Noutro lugar consigna que a oradora prodigaba exclamacións “en escenas de indignación y de fanática esperanza”. Penso que a Autora é, certamente, como noutros textos, belixerante con Amparo, coa oradora e coa lectora.

Chegados aquí, reparemos, de novo, nas palabras que dona Emilia estampou no “Prólogo” de *La Tribuna*, onde afirma que nesa novela os seus personaxes falan “como realmente se habla en la región de donde los saqué”. Isto quen o podía afirmar con contundencia era Vicente Blasco Ibáñez, autor algo máis novo, que prodiga, ó longo da súa narrativa de temática valenciana, nos diálogos, no estilo directo, palabras e frases en catalán valenciano. Dona Emilia, como teremos ocasión de ver, estaba bastante lonxe desta praxe idiomática. Xa o apuntou, hai moito tempo, César Barja, quen, referíndose a este aspecto, sinalou que a escritora galega estaba máis preto do pintoresquismo costumista que da documentación naturalista. Xa hai bastantes anos que Marina Mayoral, na súa edición de *Los Pazos de Ulloa*, fixo unha breve incursión na lingua dos diálogos populares, diálogos en que batemos, un pouco estrañados, con expresións como “la carrerita de un can”, tradución literal do fraseo do país “a carreiriña dun can”.

Volvéndonos a *La Tribuna*, a Autora é máis consecuenta co afirmado no “Prólogo” cun personaxe non galego, cun andaluz que é activista da relixión protestante, capaz de dicir: “Yo le ruego reflexionen sobre el contenido de estos imprezo, zeñoras mías” ou “... mi intencionez, que zon darle a conosé la doctrina de Jezú, nuetro Zalvaor” (Pardo Bazán 1975: 188-189). Supoño que, nalgún trazo, Manuel Alvar e os seus colaboradores do *Atlas Lingüístico de Andalucía* non estarían moi de acordo. En calquera caso, aínda tratándose dun andaluz un pouco folclórico, nestes textos está máis presente a realidade lingüística non castelá que nos diálogos populares entre galegos.

Voltemos agora a Amparo, e non só á Amparo que fala, que le e que arenga. Para a Autora, Amparo é unha muller –unha mociña– dun extraordinario atractivo físico, atractivo matizado e acentuado por esas sensacións que transmiten as mozas novas de clase popular cando nelas percibimos o aquel da súa intelixencia, da súa peculiar cultura e da conciencia das súas prendas. Amparo era moi consciente do que valía, razón pola cal aspiraba, pola vía do matrimonio, a fuxir da miseria e sordidez do seu fogar, da pobreza e monotonía do barrio e, tamén, do durísimo traballo da Fábrica. Ela estaba convencida do seu poderío sexual, do que era un pregoeiro constante o capitán Enrique Borrén, sempre a chufar os encantos físicos da cigarreira diante do seu amigo o tenente Baltasar Sobrado. Para min está claro que o oficial coruñés nunca sentiu por Amparo o que, daquela, se chamaba amor, nin sequera escribindo a palabra con letra minúscula. Do que estaba prendado é da súa beleza física, e un pouco intrigado e incentivado por aquela estraña traballadora que falaba moi ben e lía periódicos subversivos.

En canto a Amparo, que sabemos da súa querencia por Baltasar? A Autora nunca nos transmitiu os diálogos máis ou menos íntimos entre eles, quizais porque non os houbo. Foi unha relación un pouco ás escondidas na que Baltasar, *per se*, nunca proferiu palabras de verdadeiro namorado.

Para ela, o tenente Baltasar Sobrado, que era bo mozo e de moi xentil figura co uniforme, constituía a posibilidade de fuxir do seu detestado estatus social. Animada polas súas embriagantes lecturas, aferrábase á idea de que vivía nun tempo en que as xentes eran iguais, idea que o tenente, movido por outro obxectivo na relación, recoñecía, estando con ela, de boca para fóra.

Reparemos con atención na escena previa á súa entrega, á súa “caída” (diría un moralista da época). Nela, Amparo non lle esixe a Baltasar unha afervoadada declaración de amor, probablemente porque sabe ou intúe que non existe tal paixón. O tenente, incapaz de facer unha declaración amorosa, nin sequera retórica, instado por ela, esixido por ela, fai un xuramento – polo seu honor e por Deus – de que casarán, e mesmo, recorrendo á cartilla política da propia Amparo, aquel señorito coruñés de fins do século XIX é capaz de aducir que “Hoy no hay clases”. Baltasar non ignora que está a punto de saborear o froito que vén procurando desde hai meses, un froito polo que está disposto, naquela situación, a todo, mesmo a ser perxuro, “horrible blasfemia” (palabras da Autora), o que fixo tremer un pouco os seus labios. Reiterados os xuramentos, a Autora dedica catro liñas ó acto que o señorito Baltasar Sobrado viña programando desde había tempo, acto que, sen dúbida, era cobizado por Amparo, malia os temores que a mortificaban. Insisto, só catro liñas xusto ó final do capítulo XXXI, titulado “Palabra de casamiento”. Así pois, que ninguén agarde, despois dos rexuramentos, o relato dun episodio gobernado por Cupido e descrito, con máis ou menos detalles, por unha Venus lectora de Zola. A Autora, dona Emilia, nestes asuntos, é pouco francesa, moi pouco naturalista. Agora ben, cando se ten talento pode resolverse a escena con estas catro liñas, que lembran e preludian as formulacións literarias de García Lorca. Son estas: “Iba acabando de cerrar la noche, y un cuarto de amorosa luna hendía, como un alfanje de plata, los acumulados nubarrones. Por el camino real, mudo y sombrío, no pasaba nadie.” (Pardo Bazán, 1975: 224).

Ese “alfanje de plata” parece arrincado do *Romancero gitano* de Federico.

III.

A Amparo hai que entendela, tamén, e moi especialmente, en función dun personaxe que a Autora describe cunha morea de descualificativos. Chámase Chinto (hipocorístico de Jacinto), e aparece por primeira vez, na novela, no capítulo VI, titulado “Cigarros puros”. Chinto vai estar moi presente en varios capítulos, nomeadamente no derradeiro, o XXXVIII: moi presente na biografía de Amparo e moi presente na concepción e na estratexia da novela. Chinto, como Lázaro de Tormes, era fillo dunha lavandeira (das “cercanías”), pero nacera nun lugar que a Autora denomina as Rías Saladas, curioso topónimo literario que apunta a unha zona moi ruda de Galicia onde se falaba o galego enxebre, o galego puro daquel tempo. Non o digo eu, dío a Autora, con menos explicitude ca min: “por su puro dialecto de las Rías Saladas, que provocaba la hilaridad de aquella urbana reunión”. A

urbana reunión non estaba constituída por señores ou señoras da xente ben da Coruña, que só coñecían o galego acastorado das súas criadas e mandadeiras (o galego pouco puro); constituíana o barbeiro do barrio, a súa tía Carmela, a señora Pepa (parteira) e a propia Amparo, todos eles, sen dúbida ningunha, falantes de galego, que era a lingua, daquela, da súa nación sociolóxica, aínda que a Autora nolos presente, sempre, como castelánfalantes. Na novela, Chinto provoca as gargalladas de persoas que, polo feito de escachárense de risa ante o galego “puro” de Chinto, proclaman a súa condición de desclasados, de persoas que ven no idioma que non é o seu un signo de señorío. Aquí viría ben lembrar, de novo, as palabras de Castelao escritas seis décadas despois “O galego –somentes refugado polos señoritos ou por traballadores que quixeran ser señoritos–...” (Castelao 1961: 42).

Nesta escena, en que xente pobre se divirte á conta dun conxénera máis pobre ou máis indefenso, humillándoo, hai unha persoa na que cómpre reparar, a señora Carmela, “la única que le habló humanamente”, e non só ten este xesto humanitario con el senón que actúa, ante as súas demandas lingüísticas, de tradutora, o que a Autora formula de xeito lacónico: “y le dijo el nombre de dos o tres cosas, que él preguntaba sin lograr más respuesta que bromas y embustes”. Aquel rústico, aquel aldeán, non só estaba ante un código lingüístico descoñecido ou escasísimamente coñecido; estaba tamén ante unha cultura insospitada, na que existían obxectos e artefactos dos que ignoraba o nome. As outras tres persoas responderon de xeito moi distinto: “Así que todos manducaron a su sabor, echaron las sobras revueltas en un plato como para un perro, y se las dieron al paisanillo, que se acostó ahíto, roncando formidablemente hasta el otro día.” (Pardo Bazán 1975: 91).

Chinto, aprendiz de barquilleiro na casa do señor Rosendo, estraña a aldea, e con moita razón, pois a cidade recibírao de xeito brutal. Eran as señardades pola matria da infancia e da adolescencia, onde, ademais de sérenlle familiares os códigos culturais, era, como persoa, respectado. Cóntao a Autora, sen algún destes matices, no inicio do capítulo VII, e conta tamén que Amparo acababa de entrar, dalgunha maneira, na vida íntima de Chinto, o Chinto que viña de mercar uns melocotóns para regalarllos cando saíse da Fábrica. A reacción dela foi cortante: rexéitao co insulto de “majadero”. E é aquí, no final deste capítulo VII, onde oímos falar por primeira vez a Chinto. Xa fala en castelán, se ben con dous galeguismos, un máis ou menos esperable, “compaña”, por “compañía”, e o outro, un aparente adverbio de lugar, “allí”, tradución do galego “alí”, que, no principio dunha frase, indica que un se quere expresar con certa vaguedade, tal como nolo explica don Eladio Rodríguez González no seu *Diccionario* (1958, I: 120)³. Tal galeguismo, que Chinto prodigará noutros capítulos e que ningún outro personaxe emprega na novela, indícanos que dona Emilia, cando quería, tiña moi bo oído filolóxico para o “dialecto” que usaban as clases subalternas do seu entorno.

Volve aparecer Chinto no capítulo XII, titulado “Aquel animal”, que é o sintagma empregado por Amparo, nas palabras finais do capítulo anterior, para caracterizar a Chinto.

³ “Empléase también al principio de la frase; especialmente cuando se quiere hablar con cierta vaguedad, y en este caso no tiene correspondencia en castellano, pues es una muletilla, bordón o modismo sin el cual queda igualmente completa la oración”.

Certo que Chinto traballa, na casa do señor Rosendo, como un animal, pois non hai labor que non faga: elaborar e vender barquillos, coidar da tolleita, arrimar o caldo ó lume, limpar os trebellos do oficio, varrer a cociña..., e aínda así chovían sobre el a calquera hora “improperios, burlas y vejaciones”, o que leva a Autora a estampar esta consideración: “La explotación del hombre por el hombre tomaba carácter despiadado y feroz, según suele acontecer cuando se ejerce de pobre a pobre...” (Pardo Bazán 1975: 121)

Non podo esquecer que se trata dunha consideración que se prodigaba en certos libros marxistas dos anos sesenta, cunha terminoloxía un pouco máis técnica: “El oprimido oprime”, “O asoballado asoballa”. Naqueles libros, se mal non me lembro, suxeríase algo ó que a Autora, dona Emilia, estaba moi allea: que tal explotación non se produce se os pobres posúen unha conciencia de clase radical. Non a tiña a admirable Amparo, partidaria dunha Revolución para a que ela non estaba substancialmente revolucionada. Por iso asoballaba e humillaba a aquel irmán da súa clase social, a Chinto.

Este é o Chinto que fala, por segunda vez, na novela, e faino, como na anterior, en castelán. É o Chinto cada vez máis namorado de Amparo, namoro que non só procede do evidente encanto que para el ten aquela especie de fada senón porque está engaiolado daquela mociña por intelixente, por lida e porque falaba como se tivese a lingua montada en bolas (expresión do meu dialecto ribeirau). A fasquía intelectual e verbal de Amparo por forza tiña que engaiolar a un mozo aldeán coma Chinto, que, ademáis, era analfabeto, e é ben sabido que os analfabetos admiran á xente moi lida, sobre todo se transmiten o lido con paixón e pedagogía.

Traducindo á Autora, a Chinto fervele o sangue cando está a carón de Amparo, pero, para ela, “ciudadana hasta la médula de los huesos, Chinto era un ilota”, vocábulo este que aparece por primeira vez, en lingua galega, nun poema de Curros Enríquez de 1880. Hai que supoñer que Amparo coñecía pola prosa castelá dos periódicos progresistas de Madrid e de Marineda.

Que Chinto estivese namorado daquela moza que tiña a chave da fala non implicaba que aprobase todo o que aquela fascinante personalidade emitía. Reparemos nestas secuencias da Autora: “Con la desconfianza socarrona propia del paisano, lejos de resolverse a aceptar los ideales políticos de Amparo, a su modo, daba a entender que le parecía huero y vano todo el bullicio federal.” (Pardo Bazán 1975: 123).

É significativo que este capítulo finalice con esta advertencia de Chinto á elocuente tribuna: “—Andas metiéndote en cuentos... Aún han de venir a buscarte los civiles, para te llevar a la cárcel...” (Pardo Bazán 1975: 123).

Era Chinto un aldeán reaccionario (ou así nolo pinta a Autora) pero, nesta ocasión, as súas palabras, antes que ditadas polo seu pensamento conservador, están motivadas polo medo á dura –e non improbable– resposta das autoridades gobernantes. Por outra parte, o castelán de Chinto é xa notable, se facemos caso omiso dese pronome átono (“te llevar”), fóra de sitio.

Era tan animal “aquele animal”, como reza o título do capítulo XII, que vimos de examinar? Desde que este mozo rústico vive en Marineda, protagonizou feitos que nos parecen moi positivos, dous nomeadamente. O primeiro, sen dúbida, a rapidez con que

aprendeu o oficio de elaborador de barquillos, coa elemental tecnoloxía de que dispuña o señor Rosendo, e o segundo, a maña social para petar nas portas das persoas que lle abrían as da Fábrica de Tabacos, na que non tardou en ingresar e traballar. Téñase en conta que, naquela Galicia caciquil, case sempre era imprescindible ou moi conveniente unha “cuña”, e por unha “cuña”, o capitán Enrique Borrén, entrou de cigarreira Amparo, daquela xa semicortexada por Baltasar Sobrado, amigo e subordinado do capitán Borrén.

“Aquel animal”, alén de todo isto, demostrou, pouco despois de chegar ó universo urbanita, unha delicada sensibilidade no cortexo –ou intento de cortexo– con aquela rapaza que lle era tan hostil. Neste sentido é elocuente o capítulo XX, “Zagal y zagala”, no que se nos conta que Chinto agasallou a Amparo con dous galanos case impensables vindo daquela “montés alimaña”, que así era considerado por ela: uns pendentes “de cristal negro”, que el sabía que lle gustaban, e un “pliego de aleluyas”. A Autora aclara que Amparo negouse a estreir aqueles pendentes, pero nada refire sobre a recepción das “aleluyas”. Eu atrevome a pensar que eran de tema político, e se foi así, de contido concorde co ideario da estraña oradora.

Chinto, en efecto, estaba moi namorado –ou moi deslumbrado– por aquela singular muller, tanto que, precipitándose, deu un paso en falso: propúxolle que casaran (“podemos... casarnos los dos”). Ela, que algo sospeitaba pero que non chegaba a tanto, “soltó” –escribe a Autora, cun dos seus grandes recursos– unha “risa homérica”. Aínda así, Chinto, que moito non sabía de épica clásica, redondea a súa declaración (“mismo no pienso sino en tus querer”) e precisa o seu compromiso ante aquela muller, xa orfa de pai e filla dunha impedida, comunicándolle que “trabajaré hasta que me reviente el alma... y por mantenerte”. É o momento en que vai cara a ela cos brazos abertos, o que desencadea a cólera de Amparo que golpea, mesmo cun obxecto contundente, a Chinto, que cae debuzado na cama daquela furia homérica, e, xa nesta situación, a Autora describe ó mozo nestes termos: “...lloraba como un becerro, alzando en su dialecto el grito primitivo, el grito de los grandes dolores de la infancia que reaparece en las siguientes crisis de la existencia.” (Pardo Bazán 1975: 161)

Como tantas veces, a Autora, unha señora da clase alta de Marineda, toma partido, tanto que Chinto non chora consternado ou desesperado, chora “como un becerro”, e, acto seguido, comunícanos, por segunda vez na novela, que, ó nativo de Rías Saladas, sáelle, natural e potente, o “dialecto”, ese dialecto, a lingua da infancia, que comparece na vida dos seres humanos en situacións de máxima conmoción. Algo semellante lle ocorrera a Erasmo de Rotterdam, usuario habitual do latín, co seu holandés natal, no tronso da morte, en 1536.

O sorprendente, señoras e señores, é que a Autora, despois desta sagaz observación, pon, na boca do atribulado Chinto, esta exclamación: “¡Madre mía, madre mía!” (Pardo Bazán 1975: 161).

Logo, a furiosa Amparo foi para a Fábrica e o coitado Chinto a vender os barquillos do día. Cando regresou, despois de entregar o gaño da xornada, Amparo, inapelable, decretou que xa aquela noite el non durmíra na casa. Nin a nai a disuadiu recordándolle que lle

debían cartos. Chinto, antes de saír, pateou con carraxe os trebellos da barquillería. Tamén o namorado tiña o seu xenio.

Non tardou o despedido en ingresar na Fábrica, que non só acollía a cigarreiras. Había, para traballos moi especiais e duros, un grupo de homes, entre eles Chinto, que foi destinado ó “taller da picadura”, obradoiro case dantesco, só apto para traballadores moi esforzados. Deste xeito, por outra parte, Chinto podía coincidir, á saída da xornada, con Amparo, que, por primeira vez na novela (estamos no capítulo XXI) se mostra unha miguíña humana con “aquele animal”. Mesmo lle chega a dicir, un día en que visita o seu taller, “con bondadoso acento: estás sudando como un toro” (Pardo Bazán 1975: 166). Vai ser algo despois, no capítulo XXXII, cando Chinto volva, se ben de visita, á casa de Amparo. Alí parola coa nai, cómplice nas súas pretensións matrimoniais, bota unha man nas tarefas da casa e mesmo se desprende dalgúns aforros para atender certas necesidades daquela muller impedita.

O final é ben coñecido e o talento da Autora brilla dun xeito especial en certas escenas deses capítulos, o XXXVI, XXXVII e XXXVIII. Titúlase o derradeiro “¡Por fin llegó!”, que fai referencia á chegada da República, tan cobizada, desde había anos, pola propia Amparo, que acaba de ter o seu fillo de solteira, xusto no intre en que unhas vinte ou trinta traballadoras da Fábrica pasaban por diante da súa casa berrando: “¡Viva la República federal!” (Pardo Bazán 1975: 270).

Atrévome a suxerir que era a homenaxe da Autora, de dona Emilia Pardo Bazán, á tribuna, á apaixonada oradora daquela causa, ben entendido que esa homenaxe foi ideada e escrita por dona Emilia oito anos despois do fracaso do réxime republicano, do que a Autora era moi pouco devota.

Pero nós aínda non chegamos ó final. É no derradeiro capítulo onde Chinto protagoniza a última proeza que coñecemos. Sabendo claramente que Baltasar Sobrado non cumprirá as súas promesas, e moi consciente, tamén, da terrible situación pola que pasa aquela mancada nai de dezanove anos, faille este xeneroso ofrecemento: “Mujer, oyes mujer... –pronunció con voz que quería ser suave y que solo lograba ensordecer– no te aflijas, no te mates... Allí... yo... yo me pondré por padre y nos casaremos si quieres... y si no, no... lo que digas.” (Pardo Bazán 1975: 269).

Non se pode ser máis xeneroso, tamén na renuncia. Non é esta a ocasión para comentar a resposta de Amparo, menos homérica ca outras. Si debo recordar que, en efecto, na novela, Amparo non casa.

IV.

Non podemos finalizar aquí, pois existe unha novela da Autora, posterior a *La Tribuna*, *Memorias de un solterón*, de 1896, na que Baltasar, o señorito decimonónico, viúvo, é recordado, amplamente, pola escritora. Cóntase nela un episodio abraiante: o fillo de Amparo, nesta altura un mozo feito e dereito, de oficio tipógrafo, ten certa zona como

⁴ V. nota 3.

sindicalista, tanto que é coñecido como “el compañero Sobrado”. Conta a nova novela que este mozo socialista abordou un día a seu pai, na súa casa, nestes abracadabrantes termos:

He decidido... quieto, no se asuste, no se levante, señor de Sobrado, que repito que no trato de hacerle ahora mal alguno... he decidido que, en el plazo improrrogable de tres días, contados desde este de hoy, a las doce de la mañana, se casa usted con mi madre, públicamente, legitimándome a mí al mismo tiempo... (Pardo Bazán 1999: 931)

Feita esta presentación, aquel sindicalista de pouco máis de vinte anos, comunícalle que, de non celebrarse a voda nos termos expostos –e impostos– “tan cierto como que su hijo de usted soy... le mataré, y me mataré enseguida”. Conta a Autora que o señorito Baltasar Sobrado e Amparo, nesta altura, a señora Amparo, casaron. Eu non sei que opinaría deste feito protagonizado polo compañeiro Sobrado un tipógrafo e sindicalista xa con moita sona nesas datas, o compañeiro Pablo Iglesias. Pero vese que Emilia Pardo Bazán seguía desacougada ante a figura de Amparo, á que termina casando, como se, con esta voda serodia, a resarcise, sen percibir que a Amparo de corenta e tantos anos é outra. De feito, a Autora non reparou moito naquela muller que, nai solteira, traballou máis de vinte anos na Fábrica, onde foi respectada como traballadora e como nai, e teño a sospeita de que dona Emilia non a consultou para propoñerlle o estraño casamento, que se debeu a unha arroutada, pouco socialista, do compañeiro Sobrado.

Fose como fose, o que está claro é que Amparo, como un verme censorio, seguiu bulindo no maxín de dona Emilia durante máis de vinte anos. Esa é a razón pola que retoma o personaxe nunha novela bastante posterior, que non foi a única, pois hai un relato de 1894, *Doña Gloria*, no que son evocados, brevemente, o militar tenorio e a fermosa cigarreira.

Mais o certo é que algúns estudosos da obra de dona Emilia saben algo máis sobre Amparo e tamén sobre Chinto, a quen a señora Pardo Bazán esqueceu totalmente. Algún destes estudosos posúe documentos que non tardarán en ser exhumados e examinados, documentos que nos ofrecen un relato moi distinto ó contado pola Autora de *Doña Gloria* e *Memorias de un solterón*. En tales narracións nunca comparece a voz de Chinto. Por eses documentos temos noticia de que Chinto, pouco despois de 1873, contraeu na Fábrica, tan inhospita, unha estraña doenza, tan forte que perdeu o traballo. Súa nai, a lavandeira, e dúas irmás dela solteiras, coidaron a Chinto alá naquela aldea de Rías Saladas durante anos. Pois ben, eses documentos revelan que Amparo, nos poucos días non laborables da Fábrica, visitaba, tres ou catro veces ó ano, a aquel home, que ía esmorecendo, engordíño. Chinto, cando chegaba ela, ollecía un pouco. Amparo leváballe, coas historias da Fábrica, unha cestiña de laranxas, froita pola que Chinto sempre deveceu. Pasaban horas e horas falando e parolando como vellos amigos, sempre en “dialecto”, sempre en galego. A Chinto, malia estar tan frouxo e esgumiado, iluminábaselle a cara. Ás veces, Amparo collíalle as mans, agarimábaas coas súas, e quedaban calados tempo e tempo. Tamén lle contaba como ía medrando o rapaz, que xa traballaba nunha imprenta de Marineda, onde era moi considerado polos outros traballadores e tamén no vello barrio onde vivía coa nai. Nunha das visitas, Chinto, despois de comer dúas ou tres laranxas, bebeu medio vaso dun

viño tostado que Amparo mercara para el como bebida reconstituínte. Foi nese momento, quizais unha miguiña chispo, cando lle preguntou: “–Amparo, cando vai vir a Segunda República?”.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Castelao, Alfonso Daniel Rodríguez (1961 [1944]): *Sempre en Galiza*, Buenos Aires, As Burgas, 2º ed.

Pardo Bazán, Emilia (1975 [1883]): *La Tribuna* (ed. de B. Varela Jácome), Madrid, Cátedra.

Pardo Bazán, Emilia (1999 [1996]): *Memorias de un solterón* (ed. D. Villanueva y J. M. González Herrán), en *Obras Completas*, vol. III, Madrid, Biblioteca Castro.

Rodríguez González, Eladio (1958): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano I*, Vigo, Galaxia.

Valle-Inclán, Ramón del (2020 [1920]): *Divinas palabras. Tragicomedia de aldea*. En *Obras completas II. Teatro, Poesía, Varia*, Madrid, Espasa, pp. 521-594.